

Van theoretische oriëntaties naar verklarende theorieën

R. Wippler*

1. Inleiding

In de zestiger jaren was een bepaald type leerboek voor de sociologie gebruikelijk waarvan *Moderne Sociologie* van Van Doorn en Lammers een goed voorbeeld is. In deze leerboeken wordt voornamelijk een overzicht gegeven van het deskriptieve vocabulaire van de sociologie; hierbij ligt de nadruk de ene keer meer op empirische studies waarin de behandelde begrippen toegepast worden en de andere keer meer op zuivere definitieve kwesties.¹ In de laatste jaren is een ander type leerboek in opkomst waarvan *Sociological Theory* van Wallace als voorbeeld te noemen is; hierin wordt primair een overzicht gegeven van de verschillende aanzetten tot theorievorming of theoretische oriëntaties die men in de hedendaagse sociologie tegenkomt.²

Deze verschuiving in aandacht van het deskriptieve vocabulaire van de sociologie naar haar theoretische oriëntaties, van kwesties van begripsvorming naar kwesties van theorievorming, betekent voor de sociologie als empirisch-theoretische discipline een vooruitgang, omdat begripsvorming geen doel op zich zelf is maar deel uitmaakt van of gedaan wordt met het oog op theorievorming.³ Aangezien echter ware en informatieve theorieën — en niet alleen maar ‘aanzetten tot’ theorievorming — het doel van wetenschapsbeoefening vormen kan ook de aandacht voor theoretische oriëntaties slechts als overgangsfase beschouwd worden.

In het navolgende betoog zal de vraag aan de orde worden gesteld hoe theoretische oriëntaties verder uitgewerkt kunnen worden. Eerst wordt de logische structuur van oriënterende uitspraken geschetst en hierop aan-

* Geboren 1931. Studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Promoveerde in 1968. Sinds 1971 hoogleraar sociologie te Utrecht.

sluitend ingegaan op het zoeken naar vooronderstellingen en het reconstrueren van weerlegbare hypothesen. Vervolgens wordt beschreven hoe men enerzijds één theoretische oriëntatie tot verschillende theorieën kan uitwerken en anderzijds vanuit verschillende theoretische oriëntaties naar één theorie toe kan werken. Tenslotte wordt besproken hoe uitgewerkte theorieën met elkaar vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden.

Voordat ingegaan zal worden op de vraag hoe aanzetten tot theorieën verder uitgewerkt kunnen worden is echter een toelichting op de term 'theoretische oriëntatie' op zijn plaats. Theoretische oriëntaties zijn de perspectieven of optieken van waaruit in de empirisch-theoretische sociologie gewerkt wordt. Zij richten de aandacht op een bepaalde klasse van objecten en kenmerken die bij theorievorming als te verklaren problemen of als verklarend beginsel in aanmerking komen. Zij zijn werktradities en voorbeelden van wetenschapsbeoefening waarbinnen bepaalde methoden en technieken goed en andere minder goed passen. Momenteel is er een groot aantal klassifikaties van theoretische oriëntaties in omloop;⁴ omdat bij elke indeling andere criteria gehanteerd worden en bovendien niet altijd duidelijk is of het gaat om een indeling van theoretische oriëntaties, wetenschapsprogramma's of van meer zaken tegelijkertijd⁵ is de situatie voor buitenstaanders vrij onoverzichtelijk. Dit hoeft echter niet als een groot bezwaar gezien te worden omdat dergelijke indelingen steeds relatief zijn, d.w.z. afhankelijk van de context waarin zij gehanteerd worden.

In het kader van het volgende betoog wordt een globale indeling van theoretische oriëntaties gehanteerd die enerzijds rekening houdt met systematische indelingscriteria (analyse-niveau, klasse van variabelen die bijzondere aandacht verkrijgt, geprefereerde methoden en technieken) en anderzijds aansluit bij de feitelijke schoolvorming in de hedendaagse empirisch-theoretische sociologie. Er worden de volgende vier oriëntaties onderscheiden:

a. de symbolisch-interaktionistische of interpretatieve oriëntatie waarin de analyse van processen van betekenisbeschrijving en het opsporen van de regels die in deze processen gehanteerd worden, centraal staan, vaak in de vorm van deskriptieve studies; b. de behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie waarin het potentieel van cognitieve theorieën en leertheoretische hypothesen voor het oplossen van sociologische problemen onderzocht wordt met het oog op het konstrueren van algemene verklarende theorieën; c. de funktionalistische of systeem-oriëntatie waarin de aandacht gericht is op de werking van sociale systemen waaronder met name het verloop van kontrolerende en regulerende processen, en d. de konflikt-

of historisch-materialistische oriëntatie waarin belangstelling bestaat voor veranderingsprocessen van sociale systemen op lange termijn, voor oorzaken en gevolgen van belangentegenstellingen en voor de invloed van (economische) structuren op denkbeelden en gedragingen.

2. Oriënterende uitspraken, vooronderstellingen, weerlegbare hypothesen

In de sociologische literatuur komt men frekwent uitspraken van het volgende type tegen: de sociale ongelijkheid in een samenleving hangt af van de technologische ontwikkeling in deze samenleving, in sociale systemen bestaat een verband tussen organisatievorm en transmissie van informatie, de in een samenleving heersende denkbeelden worden bepaald door de maatschappelijke verhoudingen in deze samenleving, of 'de wijze waarop individuen hun identiteit vormen en instandhouden wordt bepaald door de sociale structuur'.⁶ Het betreft hypothesen die onvoldoende gespecificeerd zijn om weerlegd te kunnen worden: er wordt b.v. in de laatstgenoemde uitspraak enerzijds niet gezegd of het bij de uitdrukking 'de sociale structuur' gaat om de frekwentie, de intensiteit of de symmetrie van sociale relaties en anderzijds wordt in het midden gelaten welke wijzen van identiteitsvorming en identiteitshandhaving in dit verband onderscheiden worden. Uitspraken van dit type noemt men *oriënterende uitspraken*. Zij hebben met *weerlegbare hypothesen* gemeenschappelijk dat verbanden tussen verschijnselen gelegd worden en zij verschillen van hypothesen doordat de verschijnselen waartussen een verband gelegd wordt niet in termen van variabelen gespecificeerd zijn maar clusters van ongedefinieerde variabelen vormen.⁷

Het verschil tussen een oriënterende uitspraak en een weerlegbare hypothese kan nauwkeuriger in termen van hun logische structuur beschreven worden. Beide uitspraken hebben betrekking op bepaalde eenheden van analyse⁸ (individueen, groepen, organisaties, samenlevingen of andere) waaraan kenmerken toegeschreven worden. In beide uitspraken wordt een verband tussen (tenminste) twee kenmerken tot uitdrukking gebracht (tussen de onafhankelijke en de afhankelijke variabele m.b.t. een bepaalde probleemstelling). De oriënterende uitspraak onderscheidt zich echter van de weerlegbare hypothese doordat clusters van ongedefinieerde variabelen in de plaats van de — gespecificeerde — onafhankelijke en/of afhankelijke variabele staan; tussen welke variabele (of combinatie van variabelen) uit het ene cluster en welke uit het andere cluster een verband voorspeld wordt blijft open.

Hoewel oriënterende uitspraken niet weerlegd kunnen worden en derhalve geen informatie bevatten over een bepaald gebied van de werkelijkheid vervullen zij een belangrijke functie voor de kennisvorming: zij zijn aanwijzingen voor de onderzoeker welke verzamelingen van variabelen hij nader zou moeten bekijken als hij i.v.m. een bepaalde probleemstelling naar weerlegbare hypothesen zoekt.⁹ Omdat oriënterende uitspraken nog gedeeltelijk onbepaald zijn en dus op verschillende wijze gespecificeerd kunnen worden, spelen zij een rol in de beginfase van elk proces van kennisvorming. De vraag rijst dan hoe een onderzoeker te werk kan gaan als hij van oriënterende gezichtspunten tot wetenschappelijke kennis wil komen.

In de sociologie pleegt men op twee manieren bezig te zijn. Bij de ene manier stelt men de vraag op welke vooronderstellingen een bepaalde oriënterende uitspraak berust, welke achtergrond-assumpties mee spelen of wel mensbeeld en welke maatschappijvisie de grondslag vormen. Bij de andere manier worden de verzamelingen variabelen waarop een bepaalde oriënterende uitspraak de aandacht richt nader gespecificeerd en daarmee de betreffende oriënterende uitspraak in de vorm van een reeks weerlegbare hypothesen gerekonstrueerd. Beide werkwijzen zal ik illustreren aan de hand van een reeds eerder genoemde oriënterende uitspraak die in de konflikt- of historisch-materialistische oriëntatie een centrale plaats inneemt. In eigen bewoordingen luidt deze uitspraak als volgt:

de in een samenleving heersende denkbeelden worden bepaald door de maatschappelijke verhoudingen in deze samenleving.

De vraag op welke *vooronderstellingen* deze oriënterende uitspraak berust kan men in de eerste plaats trachten te beantwoorden door na te gaan welke als onproblematisch beschouwde voorkennis in de formulering geïmpliceerd is. Bij de formulering 'heersende denkbeelden' staat op de achtergrond de gedachte dat leden van een groep (of mensen in een bepaalde historische fase) geheel of gedeeltelijk dezelfde denkbeelden er op na kunnen houden terwijl de formulering 'maatschappelijke verhoudingen' alleen maar gebruikt kan worden als men weet dat mensen volgens vaste patronen met elkaar omgaan. Veel meer dan dergelijke (soms vrij triviale) vooronderstellingen is uit een oriënterende uitspraak niet te halen en men zal zich de context waarin zo'n uitspraak staat, bij het zoeken naar achtergrond-assumpties voor ogen moeten houden. Zo verwijst de historisch-materialistische context van de oriënterende uitspraak in kwestie naar een dynamische voorstelling van de materiële werkelijkheid, naar een kollektivistische voorstelling van het ontstaan en veranderen van denkbeelden,

naar een maatschappijvisie waarin tegenstellingen van materiële belangen centraal staan en naar een materialistisch mensbeeld dat zich oriënteert aan de wisselwerking van het organisme met een materiële omgeving waarbij in de loop van de geschiedenis kommunikatieve, affektieve en kognitieve vaardigheden tot ontwikkeling zijn gekomen.

Het zojuist gegeven voorbeeld hoe een oriënterende uitspraak als uitgangspunt kan dienen voor het zoeken naar vooronderstellingen in de sociologie heeft vermoedelijk bij de lezer enig onbehagen of zelfs irritatie veroorzaakt. Het resultaat is immers betrekkelijk willekeurig zodat mogelijkwjs achter dezelfde oriënterende uitspraak even veel verschillende vooronderstellingen 'aangetoond' zullen worden als er sociologen zijn die naar vooronderstellingen op zoek zijn. De 'opgespoorde' mensbeelden of maatschappijvisies zijn zo vaag omschreven dat elke lezer er zijn eigen interpretatie aan kan geven. Voorlopig kan dus gekonkludeerd worden dat een uitwerking van de als illustratiemateriaal gebruikte oriënterende uitspraak in de richting van de achterliggende vooronderstellingen tot weinig bevredigende resultaten geleid heeft.

De tweede wijze waarop een onderzoeker oriënterende uitspraken kan uitwerken is die in de richting van *weerlegbare hypothesen*. Ook dit zal aan de hand van het eerder genoemde voorbeeld verduidelijkt worden. De eenheden van analyse waarover in deze oriënterende uitspraak iets gezegd wordt zijn samenlevingen; de verzameling variabelen die de plaats van de onafhankelijke variabele inneemt wordt omschreven met 'maatschappelijke verhoudingen' en de verzameling variabelen op de plaats van de afhankelijke variabele met 'heersende denkbeelden'. De vraag is nu *welk aspect* van de maatschappelijke verhoudingen tot *welk soort* denkbeelden zal leiden of voor welke maatschappelijke kondities welke denkbeelden voorspeld kunnen worden. Om tot weerlegbare hypothesen te komen dient gespecificeerd te worden op welke elementen uit de beide verzamelingen de hypothese betrekking heeft. Bij de keuze van variabelen uit de twee verzamelingen van variabelen kan men zich laten leiden door twee beginselen: men kan a. proberen er achter te komen welke specificatie de auteur van de oriënterende uitspraak vermoedelijk voor ogen had en dan deze specificatie kiezen of men kan b. zijn keuze bepalen aan de hand van criteria die relevant zijn voor de eigen probleemstelling. In het eerste geval spreekt men van interpretatie en in het tweede geval van explicatie of rekonstruktie.¹⁰ Aangezien de onuitgesproken bedoelingen van een auteur moeilijk te achterhalen zijn en interpretaties zelden tot een precisering van oriënterende uitspraken bijdragen zal in het vervolg het tweede beginsel

als richtlijn dienen. De rekonstruktie van een oriënterende uitspraak tot weerlegbare hypothesen wil ik aan de hand van twee voorbeelden verduidelijken.

In een belangrijk artikel van 1959 heeft de Poolse socioloog Andrzej Malewski een aantal oriënterende uitspraken uit de historisch-materialistische traditie in de vorm van weerlegbare hypothesen gerekonstrueerd.¹¹ De hier als voorbeeld gebruikte uitspraak formuleert hij als volgt:

als de een of andere groep privileges heeft, dan wijst de meerderheid van de leden van deze groep ideologieën af waarin het afschaffen van deze privileges geëist wordt.

In zijn rekonstruktie vormen dus groepen de eenheden van analyse, wordt de onafhankelijke variabele gespecificeerd als 'het al of niet bezitten van privileges' en de afhankelijke variabele als 'het afwijzen of aanvaarden van egalitaire ideologieën'. Uitgaande van deze rekonstruktie kan dan gezocht worden naar instanties die in strijd zijn met deze bewering (b.v. naar geprivilegeerde groepen met een egalitaire ideologie).

Een oriënterende uitspraak kan echter steeds tot verschillende weerlegbare hypothesen uitgewerkt worden. Als een andere uitwerking van diezelfde uitspraak uit de historisch-materialistische context kan de volgende hypothese van Johan Galtung beschouwd worden:

hoe periferer de positie die een natie in het internationale systeem van (economische) afhankelijkheidsrelaties inneemt, des te groter de proportie geïmporteerde (in relatie tot geëxporteerde) denkbeelden.¹²

In deze rekonstruktie fungeren naties als eenheden van analyse; de onafhankelijke variabele wordt gespecificeerd als een gradatie van een perifere (i.t.t. centrale) positie in het wereld-systeem en de afhankelijke als de verhouding van geïmporteerde tot geëxporteerde denkbeelden. Het resultaat van de rekonstruktie is ook hier weer een weerlegbare hypothese.

Met betrekking tot de vraag hoe oriënterende uitspraken nader uitgewerkt kunnen worden is samenvattend het volgende te zeggen. De eerste werkwijze — het zoeken naar vooronderstellingen — resulteert in enkele vaag omschreven suggesties; uitgaande van dezelfde oriënterende uitspraak zullen verschillende onderzoekers verschillende vooronderstellingen opsporen; bovendien kan voor elke opgespoorde vooronderstelling naar de aan haar ten grondslag liggende vooronderstelling gezocht worden zodat men in een oneindig regress terecht komt.¹³ De eerste werkwijze leidt dus kennelijk niet tot eenduidige uitspraken; zij bemoeilijkt kritiek op beweringen over het verloop van maatschappelijke processen en menselijke gedragingen en vertraagt daarmee een vooruitgang in sociologische kennis.

De tweede werkwijze — rekonstruktie met het oog op criteria die voor

een gegeven probleemstelling relevant zijn — leidt tot weerlegbare hypothesen; door de rekonstruktie kan blijken dat bepaalde beweringen over de sociale werkelijkheid in strijd zijn met onze ervaring en derhalve gemodificeerd of door andere beweringen vervangen moeten worden; omdat dezelfde oriënterende uitspraak tot verschillende hypothesen uitgewerkt kan worden is het mogelijk ook die hypothesen die niet weerlegd zijn, door 'betere' hypothesen (m.b.t. gespecificeerde criteria) te vervangen. De tweede werkwijze verhoogt de kritiseerbaarheid van uitspraken over de sociale werkelijkheid en levert daarmee een bijdrage tot verbetering van de sociologische kennis.

In een meer polemische formulering luidt de konklusie: wanneer men pleit voor het opsporen van vooronderstellingen die aan sociologische beweringen ten grondslag liggen, kiest men voor een strategie die uiteindelijk neerkomt op afscherming tegen kritiek; wanneer men geïnteresseerd is in een vooruitgang van de sociologische kennis zal men de — meestal erg moeizame — weg van explicatie en rekonstruktie moeten bewandelen.

Deze konklusie brengt mij weer terug naar de oorspronkelijke vraagstelling, namelijk hoe theoretische oriëntaties in de vorm van verklarende theorieën gerekonstrueerd kunnen worden. Volgens mij zijn er twee strategieën voor het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën: in het eerste geval werkt men van één bepaalde oriëntatie naar verschillende theorieën toe, in het tweede geval gebruikt men voor het opstellen van één bepaalde theorie suggesties afkomstig uit verschillende theoretische oriëntaties.

3. Vanuit één theoretische oriëntatie naar verschillende theorieën

Van de eerste strategie die van één theoretische oriëntatie uitgaat kan men zich om verschillende redenen bedienen. In de eerste plaats kan iemand zijn wetenschappelijke opleiding uitsluitend in het kader van één theoretische oriëntatie gekregen hebben en van andere oriëntaties weinig afweten; met een dergelijke achtergrond ligt het werken vanuit deze strategie voor de hand. In de tweede plaats kan iemand met een 'bredere' opleiding een zo sterke affiniteit met een bepaalde oriëntatie voelen dat dit uitgroeit tot gespecialiseerde kennis van die verschijnselen waarop in de betreffende oriëntatie primair de aandacht gericht is. In de derde plaats zal deze strategie gekozen worden door iemand die een bepaalde theoretische oriëntatie wenst door te lichten om te zien welk theoretisch potentieel zij bevat.

In de sociologische literatuur zijn verschillende studies aan te wijzen

waarin de aanzetten tot theorievorming binnen één oriëntatie uitgewerkt worden tot theorieën op sterk uiteenlopende gebieden. Voor elk van de belangrijkste theoretische oriëntaties in de hedendaagse sociologie zal een voorbeeld van dergelijke studies kort besproken worden.

Vanuit de symbolisch-interaktionistische of interpretatieve oriëntatie heeft Archibald gepoogd enkele ideeën tot verklarende theorieën uit te werken.¹⁴ Het resultaat is o.a. een theorie over het ontstaan van het zelfbewustzijn en veranderingen die daarin plaatsvinden, een theorie over het optreden van sympathie-gevoelens en altruïstisch gedrag en een theorie over de effectiviteit van gedrag in inter-aktiesituaties; Archibald koncludeert echter dat deze theorieën in het licht van hiervoor relevante onderzoeksresultaten nog veel te wensen overlaten. De studie van Archibald maakt slechts van een klein gedeelte van het theoretisch potentieel van de symbolisch-interaktionistische of interpretatieve oriëntatie gebruik. Op verschillende andere gebieden, zoals de medische sociologie, de rechts-sociologie en de kriminologie kunnen eveneens interessante suggesties uit deze oriëntatie tot theorieën uitgewerkt worden.¹⁵

Wat de behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie betreft is het aantal uitgewerkte theorieën relatief groot en is er ook sprake van een grote verscheidenheid in onderwerpen waarover deze theorieën gaan. Het werk van Karl-Dieter Opp is als een voorbeeld te beschouwen hoe theorieën vanuit deze theoretische oriëntatie gerekonstrueerd kunnen worden,¹⁶ o.a. theorieën op het gebied van het gevangeniswezen, theorieën over status-inkonsistentie, sociale stratifikatie en de keuze van referentiegroepen.

In een studie over het empirisch gehalte van het functionalisme rekonstrueert Hans Gerd Schütte enkele aanzetten tot theorievorming uit de functionalistische of systeem-oriëntatie,¹⁷ o.a. op het gebied van afwijkend gedrag en op het gebied van het konsumentengedrag. Hij komt tot de konklusie dat de vanuit deze theoretische oriëntatie uitgewerkte theorieën of weinig informatie bevatten of in strijd zijn met onderzoeksbevindingen.

Het laatste voorbeeld hoe één theoretische oriëntatie tot verschillende verklarende theorieën uitgewerkt kan worden is te vinden in een artikel van Malewski waarnaar al eerder verwezen is.¹⁸ In het kader van de konflikt- of historisch-materialistische oriëntatie tracht Malewski de meest algemene ideeën van Karl Marx in de vorm van algemene en weerlegbare hypothesen te herformuleren. Vanuit deze ene oriëntatie komt hij tot een drietal theorieën, namelijk een theorie over het afwijzen of aanvaarden van ideologieën, een theorie over het gedrag van groepen met tegengestelde belangen en een theorie over het verloop van processen van sociale verandering.

De zojuist besproken strategie waarvoor uit elk van de vier belangrijkste theoretische oriëntaties een voorbeeld gekozen is, leidt ertoe dat men door het uitwerken van meer theorieën op verschillende deelgebieden van de sociologie terecht komt. Dit kan het toetsen van de gereconstrueerde theorieën bemoeilijken. Men zou immers op uiteenlopende gebieden onderzoek moeten verrichten of tenminste vertrouwd zijn met de onderzoeksliteratuur op al deze deelgebieden. Het gevaar dat bij het volgen van deze strategie weliswaar vele theorieën geproduceerd worden maar slechts enkele ervan aan de hand van bestaande onderzoeksgegevens getoetst kunnen worden, lijkt mij dan ook niet denkbeeldig.

4. *Vanuit verschillende theoretische oriëntaties naar één theorie*

Bij de tweede strategie voor het uitwerken van theoretische oriëntatie tot verklarende theorieën vormt een specifiek probleem het uitgangspunt. Men gaat dan na welke mogelijke probleemoplossingen uit de verschillende theoretische oriëntaties te halen zijn. Het resultaat hiervan zijn concurrerende hypothesen of theorieën die onder verschillende gezichtspunten vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld worden. In meer technische bewoordingen betekent dit dat uitgegaan wordt van een bepaald explanandum (datgene *wat* men met behulp van een theorie wenst *te verklaren*) en dat men in de verschillende theoretische oriëntaties op zoek gaat naar het explanans (de uitspraken over algemene wettelijkheden en randvoorwaarden *waarmee verklaard wordt*) dat m.b.t. bepaalde criteria het meest adequaat is.

Deze strategie wil ik weer met een voorbeeld verduidelijken. Het specifieke probleem dat het uitgangspunt vormt is de vraag waarom denkbeelden in een bepaalde richting veranderen. Het gaat erom 'veranderingen van denkbeelden in een bepaalde richting' te verklaren. De onderzoeker staat nu voor de taak in de literatuur van de verschillende theoretische oriëntaties te zoeken naar ideeën die als verklaringen in aanmerking komen; vervolgens moet hij deze ideeën in de vorm van weerlegbare hypothesen reconstrueren waarbij het te verklaren verschijnsel telkens in de dan-komponent van de hypothesen komt te staan.¹⁹ De vier hieronder te bespreken hypothesen zijn maar illustraties voor de ter discussie staande strategie; zij kunnen niet als concurrerende hypothesen in een strikte betekenis beschouwd worden omdat zij betrekking hebben op weliswaar soortgelijke maar niet identieke explananda.

Een hypothese die vanuit de *symbolisch-interaktionistische of interpretatieve oriëntatie* opgesteld is en die betrekking heeft op het veranderen van denkbeelden kan aan een artikel van Thomas Scheff ontleend worden.²⁰ In dit artikel doet Scheff een voorstel voor een nieuwe definiëring van 'mate van consensus'. In tegenstelling tot een traditionele definiëring van consensus als mate van overeenstemming tussen individuen stelt hij de perceptie van overeenstemming centraal; hij stelt dat in interactie-situaties het gedrag van de interactie-partners ook door percepties van overeenstemming — onafhankelijk van de feitelijke overeenstemming — beïnvloed kan worden. Afhankelijk van de vraag tot hoever percepties van overeenstemming nog juist gepercipieerd worden laten zich verschillende *niveaus van ko-oriëntatie* onderscheiden: op het eerste niveau is slechts van overeenstemming sprake, op het tweede van een juiste perceptie van de bestaande overeenstemming, op het derde niveau van een juist begrip van de percepties op het tweede niveau, en op deze wijze verder naar steeds hogere niveaus van ko-oriëntatie. Met elk hoger niveau wordt het voor de interactie-partners moeilijker eenzijdig veranderingen in te voeren; Scheff verwijst in dit verband naar Durkheim die de nadruk gelegd heeft op het dwang-karakter van kollektieve voorstellingen.

Met het oog op de vraag hoe veranderingen in denkbeelden verklaard kunnen worden wil ik het betoog van Scheff in de vorm van de volgende hypothese herformuleren:

hoe hoger het niveau van ko-oriëntatie in inter-aktiesituaties des te kleiner de kans dat iemands denkbeelden veranderen in een richting die afwijkt van de denkbeelden van de interactiepartner(s).

Dit is een universele theoretische uitspraak, namelijk een uitspraak die voor alle mensen geldt en geen beperkingen naar plaats en tijd bevat. Voorzover deze uitspraak niet in strijd met onderzoeksresultaten zal blijken te zijn kan zij in een theorie over veranderingen van denkbeelden als algemene wettelijkheid fungeren.

Ook in studies die vanuit de *behavioristische of gedragstheoretische oriëntatie* verricht zijn kunnen hypothesen over veranderingen van denkbeelden aangewezen worden. De studies van Leon Festinger hebben grote bekendheid verkregen en zijn derhalve gemakkelijk als illustratiemateriaal voor de hier ter discussie staande strategie te gebruiken.²¹ Festinger gaat er van uit dat informaties, meningen en de kennis van een individu in of irrelevante of konsonante of dissonante relaties tot elkaar kunnen staan en hij veronderstelt dat het individu kognitieve dissonanties tracht te vermijden of te reduceren. Twee kognitieve elementen staan in een dissonante relatie

tot elkaar wanneer het ene element het tegendeel van het andere impliceert; van een konsonante relatie is sprake wanneer het ene element het andere impliceert; de relatie wordt tenslotte irrelevant genoemd wanneer uit het aanvaarden van het ene element geen konklusies getrokken kunnen worden omtrent het aanvaarden of afwijzen van het andere element.

Verschillende omstandigheden kunnen ertoe leiden dat iemand in een toestand van cognitieve dissonantie terecht komt, b.v. situaties waarin men tussen alternatieven moet kiezen, situaties waarin men wordt gedwongen iets te zeggen of te doen waarmee men het niet eens is of situaties waarin men met nieuwe gedachten geconfronteerd wordt. Wanneer nu van een toestand van cognitieve dissonantie sprake is, bestaan er verschillende mogelijkheden om deze dissonantie te reduceren. Welke vorm van dissonantiereductie in een gegeven situatie optreedt is o.a. afhankelijk van de omstandigheden die tot dissonantie geleid hebben en van de sterkte van de dissonantie.

Enkele van Festingers overwegingen die met het explanandum van ons voorbeeld in verband gebracht kunnen worden zullen nu weer in de vorm van een weerlegbare hypothese geformuleerd worden. In het kader van dit betoog wordt de theorie van cognitieve dissonantie echter slechts als illustratiemateriaal voor een bepaalde strategie gebruikt en de door mijn formulering geïntroduceerde vereenvoudigingen mogen niet als een korrekte weergave van Festingers theorie beschouwd worden:

als iemand met een nieuwe gedachte geconfronteerd wordt die met zijn eigen denkbeelden in een dissonante relatie staat, dan zal hij of de eigen denkbeelden veranderen in een richting die tot konsonantie met de nieuwe gedachte leidt, of meer informatie zoeken, of steun bij anderen zoeken, of de nieuwe gedachten verdringen.

Ook dit is weer een universele theoretische uitspraak. De dan-komponent van deze uitspraak onderscheidt zich echter van die van de eerste uitspraak doordat verschillende gedragsvormen als mogelijke gevolgen van cognitieve dissonantie genoemd worden. Welke konsekventies hieruit voortvloeien voor een beoordeling van beide hypothesen zal later aan de orde gesteld worden.

Wat de *funktionalistische of systeem-oriëntatie* betreft kunnen suggesties omtrent het veranderen van denkbeelden ontleend worden aan een wetenschapssociologische studie van Robert Merton.²² Merton is geïnteresseerd in de vraag welke maatschappelijke en politieke omstandigheden bevorderlijk zijn voor een vruchtbare ontwikkeling van de wetenschap. Hij veronderstelt dat een diskrepantie tussen het 'ethos' van de wetenschap en

het 'ethos' van het politieke bestel waarin de wetenschap beoefend wordt, de wetenschappelijke ontwikkeling afremt terwijl een overeenstemming van het ethos van de wetenschap met dat van de politieke orde de wetenschappelijke vooruitgang ten goede komt. Onder 'ethos van de wetenschap' verstaat Merton het gevoelsmatig getinte complex van waarden en normen dat voor een wetenschapper als bindend beschouwd wordt.

Het ethos van de moderne wetenschap wordt volgens Merton gekenmerkt door vier waarden of 'institutionele imperatieven'. De eerste waarde noemt hij 'universalisme': in de wetenschap worden maatstaven gehanteerd die niet persoonsgebonden zijn en die internationaal geldig zijn; zij zijn universeel wat hun aanspraak op geldigheid betreft. De tweede waarde is 'kommunisme': hiermee wordt bedoeld dat de resultaten van wetenschapsbeoefening openbaar behoren te zijn en aan iedereen ten goede zouden moeten komen; dit houdt tevens in dat een wetenschapper de resultaten van zijn werk niet als privé-eigendom mag beschouwen. 'Onbaatzuchtigheid' is de derde waarde die aan wetenschapsbeoefening ten grondslag ligt: het gaat immers niet om persoonlijke belangen maar om het belang van kennisuitbreiding. De vierde waarde is 'georganiseerd skepticisme': dit betekent dat bevindingen zorgvuldig getoetst moeten worden en dat men terughoudendheid dient te betrachten bij de vorming van een oordeel.

Merton constateert nu bepaalde overeenkomsten tussen het ethos van de wetenschap en een democratisch ethos. Uitgaande van deze konstatering kan de volgende hypothese geformuleerd worden:

hoe groter in een samenleving het aantal besluitvormingsprocessen dat volgens democratische procedures verloopt des te groter het aantal in die samenleving heersende denkbeelden dat verandert in de richting van overeenstemming met wetenschappelijke kennis.

In tegenstelling tot de beide eerste uitspraken die betrekking hebben op individuen als eenheden van analyse, zijn de eenheden van analyse voor deze uitspraak bepaalde kollektiva (samenlevingen). Ook bij deze uitspraak ontbreken verwijzingen naar historische of geografische beperkingen.

Voor de uitwerking van suggesties uit *de konflikt- of historisch-materialistische oriëntatie* tot een weerlegbare hypothese over het veranderen van denkbeelden zal opnieuw worden uitgegaan van de theoretische reconstrukties die Malewsky heeft uitgevoerd.²³ Een van de onderwerpen uit de historisch-materialistische literatuur waarop Malewsky zijn aandacht heeft gericht betreft de samenhang tussen groepsbelang en groepsideologie, met name situaties waarin belang en ideologie met elkaar in strijd zijn. Onder

'belangen' verstaat Malewsky materiële voordelen die op een verhoging van de inkomsten of een vermeerdering van het bezit berusten. Een bepaalde gedragsvorm is dan in overeenstemming met de belangen als zij voor de mensen een grotere kans op materiële voordelen biedt dan in het geval dat deze gedragsvorm niet ondernomen wordt.

Een konflikt tussen belangen in deze betekenis en een aanvaarde ideologie ontstaat dan wanneer enerzijds de ideologie een bepaalde gedragsvorm voorschrijft terwijl het anderzijds met de belangen overeen zou komen deze gedragsvorm niet te ondernemen. Uitgaande van deze overwegingen formuleert Malewsky o.a. de volgende hypothese:

als in een groep gedurende langere tijd een konflikt blijft bestaan tussen de belangen van de groep en de in de groep aanvaarde ideologie, dan zullen de in de groep heersende ideologische denkbeelden veranderen in de richting die met de groepsbelangen overeenkomt.

Ook dit is weer een universele theoretische uitspraak; de eenheden van analyse waarop zij betrekking heeft zijn — evenals bij de vorige uitspraak — kollektiva (groepen).

In het voorgaande zijn bepaalde gedachten uit studies die vanuit verschillende theoretische oriëntaties geschreven zijn, tot vier weerlegbare hypothesen uitgewerkt. In alle gevallen betreft het universele theoretische uitspraken die in het explanans van een theorie over het veranderen van denkbeelden als algemene wettelijkheid kunnen fungeren. Strikt genomen gaat het echter niet om konkurrerende theoretische uitspraken²⁴ omdat — zoals eerder gezegd — de explananda waarop zij betrekking hebben niet identiek zijn en omdat bovendien hun objektbereik verschillend is (zowel individuen als kollektiva). Onder deze omstandigheden is het ook moeilijk na te gaan of sommige van de hier geformuleerde theoretische uitspraken afgeleid kunnen worden uit een meer algemene uitspraak(b.v. over het verloop van kognitieve processen) waarbij de meer algemene uitspraak de kondities aangeeft waaronder de minder algemene uitspraken geldig zijn.

De in het voorgaande geschetste strategie — gedachten uit verschillende theoretische oriëntaties uit te werken in de richting van een verklarende theorie — is in de laatste jaren herhaaldelijk toegepast (vermoedelijk mede door het groeiend besef dat theoretische oriëntaties tot de kennisvorming slechts daardoor een bijdrage leveren dat zij ideeën en suggesties aandragen die nader uitgewerkt moeten worden). Door Gerhard Lenski zijn ideeën over sociale ongelijkheid uit de funktionalistische oriëntatie enerzijds en de konflikt-oriëntatie anderzijds uitgewerkt tot een reeks hypothesen die de elementen vormen voor een makro-sociologische distributietheorie.²⁵

Op het gebied van theorieën over afwijkend gedrag heeft Karl-Dieter Opp hypothesen die ontleend zijn aan studies uit de gedragstheoretische oriëntatie onder bepaalde gezichtspunten vergeleken met hypothesen die hij op basis van symbolisch-interaktionistische studies gerekonstrueerd heeft; dit leidde hem tot de konklusie dat het hierbij niet om twee concurrerende aanzetten tot theorievorming gaat maar om twee verschillende probleemgebieden.²⁶ Door Karl Otto Hondrich is tenslotte deze strategie gevolgd in verband met het konstrueren van een theorie over konfliktoplossings-strategieën.²⁷

5. *Vergelijkende evaluatie van theorieën*

Hoewel dus de vier vanuit verschillende theoretische oriëntaties uitgewerkte hypothesen strikt genomen niet als concurrerende uitspraken geëvalueerd kunnen worden wil ik deze hypothesen niettemin als illustratiemateriaal gebruiken om te verduidelijken hoe theorieën onder verschillende gezichtspunten vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden. Ik zal in het kort de volgende drie criteria bespreken: a. de waarheidswaarde van de uitspraken, b. hun informatiegehalte en c. hun toepasbaarheid voor het oplossen van praktische problemen.

De *waarheidswaarde* van een uitspraak is gelijk aan de mate waarin deze uitspraak weerleggingspogingen heeft doorstaan. Nu is echter — voorzover ik weet — alleen met betrekking tot de aan Festinger ontleende uitspraak uitvoerig empirisch onderzoek verricht waarvan de resultaten in grote lijnen steun verlenen aan deze uitspraak. Omdat voor de overige uitspraken systematische weerleggingspogingen ontbreken wordt het moeilijk de waarheidswaarde van de vier uitspraken met elkaar te vergelijken. Mijn algemene indruk is dat de aan Merton ontleende uitspraak het minst van alle vier uitspraken kritisch beproefd is een waarschijnlijk niet houdbaar zal zijn, terwijl de aan Scheff en Malewski ontleende uitspraken — hoewel nog niet systematisch onderzocht — een goede kans maken weerleggingspogingen te doorstaan.

Wanneer men zegt dat een uitspraak een hoog *informatiegehalte* heeft betekent dit dat deze uitspraak ons relatief veel over de werkelijkheid vertelt, d.w.z. dat veel van hetgeen mogelijk is uitgesloten wordt. Men zegt dan ook dat het informatiegehalte van een uitspraak gelijk is aan de

omvang van de verzameling potentiële falsifikatoren. Aangezien de vier uitspraken van ons voorbeeld in bewoordingen van 'als...dan...' of 'hoe...des te...' gesteld zijn is het nodig het gehalte van 'als-komponent' en de 'dan-komponent' afzonderlijk te bepalen omdat zowel een toenemend gehalte van de dan-komponent als een afnemend gehalte van de als-komponent een verhoging van het informatiegehalte van de hele uitspraak tot gevolg hebben. In het kader van dit betoog zal alleen op dit aspect van het bepalen van het informatiegehalte worden ingegaan.²⁸

Met betrekking tot de vier uitspraken uit ons voorbeeld kan nu het volgende gezegd worden. De aan Scheff ontleende uitspraak heeft vele potentiële falsifikatoren aangezien een groot aantal interactie-situaties denkbaar is waarin de voorspelde relatie (tussen niveau van ko-oriëntatie en verandering van denkbeelden) niet aanwezig is; deze uitspraak heeft dus een relatief hoog informatiegehalte. Daarentegen is het gehalte van de aan Festinger ontleende uitspraak bijzonder laag omdat de dan-komponent verschillende mogelijkheden disjunctief verbindt zodat geven van de als gevolg van dissonantie genoemde gedragsvormen afzonderlijk als potentiële falsifikator kan fungeren. Ik wil echter ook in dit verband er weer op wijzen dat het lage informatiegehalte van deze uitspraak niet overeenkomt met het gehalte van de oorspronkelijke versie van Festingers theorie maar een gevolg is van de door mij gekozen formulering. Het informatiegehalte van de hypothese over dissonantie-reduktie neemt b.v. aanzienlijk toe wanneer de in de dan-komponent genoemde gedragsvormen in een bepaalde volgorde geplaatst worden (eerst dissonante cognities trachten te vergeten, dan steun zoeken bij anderen, daarna meer informatie zoeken en uiteindelijk de eigen denkbeelden veranderen).

Wanneer we de twee uitspraken over het veranderen van denkbeelden in kollektiva met elkaar vergelijken blijkt het niet makkelijk te zijn de uitspraak met het hogere informatiegehalte aan te wijzen. Men zou kunnen argumenteren dat het gehalte van de dan-komponenten van de beide uitspraken gelijk is omdat in beide gevallen de verandering van denkbeelden in een *gespecificeerde* richting (respectievelijk in de richting van wetenschappelijke kennis en in de richting van groepsbelangen) voorspeld wordt; bij een dergelijke redenering veronderstelt men echter dat het niets uitmaakt of het gaat om het *aantal* denkbeelden dat verandert (zoals bij de Merton-uitspraak) of om bepaalde *klasse* van denkbeelden (zoals bij de Malewski-hypothese). Wat de als-komponent van de beide uitspraken betreft is het gehalte bij Merton relatief hoog (het soort besluitvormingsprocessen is gespecificeerd) in vergelijking met het gehalte bij Malewski (het soort groepsbelang en de aard van de groepsideologie blijven onbepaald).

Deze redeneringen leiden tot de konklusie dat het informatiegehalte van de hele aan Malewsky ontleende uitspraak hoger is dan het gehalte van de Merton-hypothese.

Het criterium '*toepasbaarheid*' van theoretische uitspraken voor het oplossen van praktische problemen' vereist een toelichting. In beginsel is immers elke empirisch-theoretische uitspraak voor het oplossen van een praktisch probleem toepasbaar: kennis van de kondities waaronder bepaalde gebeurtenissen al of niet optreden informeert ons over hetgeen in een gegeven situatie al of niet realiseerbaar is. Dit is belangrijke informatie omdat het stellen en nastreven van doelen die onder gegeven omstandigheden niet realiseerbaar zijn tot mislukkingen leidt. Onder toepasbaarheid van theoretische uitspraken in de praktijk wordt echter soms ook verstaan de mate waarin de factoren waarnaar in een uitspraak verwezen wordt, voor actief ingrijpen vatbaar (d.w.z. manipuleerbaar) zijn. Wat dit gezichtspunt betreft bieden de uitspraken van ons voorbeeld weinig mogelijkheden: noch het niveau van ko-oriëntatie, noch conflicten tussen groepsbelang en groepsideologie kunnen m.i. als manipuleerbare factoren beschouwd worden, terwijl het democratiseren van besluitvormingsprocessen slechts op langere termijn en ook dan nog moeilijk te realiseren is. Wat de Festinger-uitspraak betreft lijkt het mij mogelijk de konfrontatie met nieuwe gedachten in bepaalde situaties enigszins onder controle te houden; er blijkt dan ook dat met deze uitspraak bij praktische aanbevelingen voor het veranderen van attitudes (voorlichtingskunde e.d.) rekening wordt gehouden.

Zover deze illustraties van de wijze waarop uit verschillende theoretische oriëntaties afkomstige theoretische uitspraken met elkaar vergeleken en aan de hand van bepaalde criteria beoordeeld kunnen worden. In de praktijk van het onderzoek zal een dergelijke evaluatie vervolgens leiden tot een selectie van die uitspraken of theorieën die het meest tot de oplossing van het telkens gestelde probleem bijdragen.

6. *Samenvatting en konklusies*

Aan het begin van ons betoog is gesteld dat in de sociologische leerboeken een verschuiving in aandacht tot uitdrukking komt van het deskriptieve vocabulaire van de sociologie naar haar theoretische oriëntaties. Omdat deze oriëntaties slechts aanzetten tot theorievorming zijn, is te verwachten dat in de toekomst in leerboeken meer aandacht besteed zal worden

aan ware en informatieve theorieën dan aan theoretische oriëntaties.²⁹

Theoretische oriëntaties leveren ideeën en suggesties in verband met de vraag welke aspecten van de sociale werkelijkheid of welke verschijnselen als belangrijk te beschouwen zijn voor de theorievorming op een bepaald probleemgebied. Zij zijn aanzetten tot theorievorming die nader uitgewerkt moeten worden. Deze uitwerking kan gebeuren in de richting van weerlegbare uitspraken en verklarende theorieën. Door sommigen wordt voor een andere werkwijze gepleit, namelijk voor het opsporen van de achtergrond-assumpties en vooronderstellingen die aan theoretische oriëntaties ten grondslag liggen. Voor zover deze beide werkwijzen als alternatieven beschouwd worden verdient het vanuit het gezichtspunt van groei van de kennis aanbeveling theoretische oriëntaties in de richting van verklarende theorieën uit te werken aangezien men bij het zoeken naar vooronderstellingen uit komt bij meerduidige en sterk persoonsgebonden beweringen.

Hoewel men dus theoretische oriëntaties niet als eindprodukten van wetenschappelijke activiteit mag beschouwen en zij slechts in de beginfase van theorievorming van belang zijn, vervullen deze theoretische perspectieven een belangrijke functie. Zij zijn voorstellingen die op de achtergrond de richting van ons denken aangeven en zodoende mede onze beslissingen daarover bepalen welke factoren van het feitelijke gebeuren als 'relevant' te beschouwen zijn, d.w.z. relevant ten opzichte van een bepaald probleem waarvoor we een oplossing zoeken.³⁰

Voor het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën kan men twee strategieën volgen: ten eerste kan men de ideeën die binnen één theoretische oriëntatie aanwezig zijn tot verschillende theorieën uitwerken, ten tweede kan men voor het opstellen van één bepaalde theorie suggesties gebruiken en uitwerken die uit verschillende theoretische oriëntaties afkomstig zijn. Beide strategieën zullen een bijdrage tot kennisuitbreiding leveren; de tweede strategie verdient echter m.i. de voorkeur omdat de langs deze weg gerekonstrueerde theorieën een verklaring van hetzelfde verschijnsel beogen en zodoende met elkaar vergeleken kunnen worden.

Wanneer men bij het uitwerken van theoretische oriëntaties tot verklarende theorieën de eerste strategie volgt dient men zich bovendien voor ogen te houden dat de keuze van de ene oriëntatie van waaruit men begint te werken, betrekkelijk willekeurig is. Van een theoretische oriëntatie kan men immers niet zeggen dat zij juist of onjuist is; er kan alleen maar blijken dat zij meer of minder vruchtbaar is naar gelang zij tot meer of minder algemene en informatieve theorieën leidt. Theoretische oriëntaties tonen

hun waarde wanneer zij ware en informatieve theorieën voortbrengen, theorieën tonen hun waarde wanneer zij systematische weerleggingspogingen doorstaan. Degenen die beweren dat elke socioloog een keuze zou moeten doen voor één bepaalde theoretische oriëntatie bepleiten dus in feite een arbitraire, op persoonlijke 'smaak' berustende keuze.

Aangezien we in theoretische oriëntaties slechts geïnteresseerd zijn voor zover zij tot theorieën leiden verdient het aanbeveling uitgewerkte theorieën met elkaar te vergelijken en het vergelijken van theoretische oriëntaties na te laten. Bij het vergelijken van uitgewerkte theorieën telt immers uiteindelijk alleen maar wat in het licht van de gehanteerde criteria hun relatieve waarde is en wordt de vraag aan welke theoretische oriëntatie zij ontleend zijn onbelangrijk.

Noten

1. Doorn J. A. A. van, en C. J. Lammers, *Moderne sociologie*, Utrecht, 1959. Een ander Nederlandstalig leerboek uit deze categorie is H. de Jager en A. L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie*, Leiden, 1964 (eerste druk). Engelstalige leerboeken van dit type zijn b.v. Broom & Selznick, *Sociology*, eerste editie 1955 bij Harper & Row (met veel aandacht voor de empirische referentie van de behandelde begrippen) en H. M. Johnson, *Sociology*, 1960, verschenen bij Harcourt, Brace & Company (accent ligt op definities).
2. Wallace, W. L., *Sociological Theory*, London, 1969. Andere voorbeelden van dit type leerboek zijn McKinney & Tiryakian (Eds.), *Theoretical Sociology*, New York, 1970, en P. S. Cohen, *Modern Sociological Theory*, London, 1968.
3. Bij het volgende betoog wordt uitgegaan van een empirisch-theoretische taakstelling voor de sociologie. Hiermee wordt niet ontkend dat men zich ook op andere wijze met het maatschappelijk gebeuren bezig kan houden; zie de drie komplementaire taakstellingen voor wetenschapsbeoefening (een empirisch-theoretische, een filosofisch-kritische en een praxeologische taakstelling) die onderscheiden zijn in R. Wippler 'Het pluralisme van theorieën en van werkprogramma's: een kommentaar op Lammers', in: *Sociologische Gids*, 1973, 4, pp. 270-278.
4. Een overzicht hiervan geeft D. Th. Kuiper, *Sociologie in meervoud?*, Alphen aan den Rijn, 1974.
5. Over verschillende vormen van pluralisme en over indelingscriteria voor theoretische oriëntaties zie Wippler, op. cit. en ook A. Effrat, 'Power to the Paradigms: An Editorial Introduction', in: Effrat (Ed.), *Perspectives in Political Sociology*, Indianapolis, 1973, pp. 3-33.
6. 'The social processes involved in both the formation and the maintenance of identity are determined by the social structure', uit P. L. Berger and T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, New York, 1967, p. 173.
7. Zie G. C. Homans, *The Nature of Social Science*, New York, 1967, p. 14.
8. Te onderscheiden van waarnemingseenheden: kollektiva en met name sociale

systemen kunnen in sociologische studies eenheden van analyse maar nooit waarnemingseenheden zijn.

9. Homans, G. C., op. cit., pp. 17-18; ook R. Wippler, *Theoretische sociologie als praktisch probleem*, Assen, 1973, p. 14 e.v.
10. Opp, K. D., *Methodologie der Sozialwissenschaften*, Hamburg, 1970, pp. 158-165.
11. Malewski, A., 'Der empirische Gehalt der Theorie des historischen Materialismus', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie* 1959, pp. 281-305.
12. Eigen bewoordingen van Galtungs betoog over cultureel imperialisme; zie J. Galtung 'A Structural Theory of Imperialism', in: *Journal of Peace Research* 8, 1971, 2, pp. 81-117.
13. Over het zoeken naar 'grondleggende' vooronderstellingen zie ook H. Albert, *Traktat über kritische Vernunft*, Tübingen, 1968 (p. 13, het z.g. Münchhausen-Trilemma).
14. Archibald, W. P., 'Symbolic Interaction Theory', in: *Zeitschrift für Soziologie* 1, 1972, 3, pp. 193-208.
15. Op het gebied van de medische sociologie b.v. T. J. Scheff, *Being mentally ill*, Chicago, 1966, en B. G. Glaser and A. L. Strauss, *Awareness of dying*, Chicago, 1964; op dat van de rechtssociologie b.v. E. Bittner 'The Police on Skid-Row: A Study of Peace Keeping', in: *ASR*, 32, 1967, 5, pp. 699-715 en A. V. Cicourel, *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York, 1968; op het gebied van de kriminologie b.v. H. S. Becker (Ed.), *The Other Side*, London, 1964.
16. Opp, K. D., *Die Verhaltenstheoretische Soziologie*, Hamburg, 1972, met name hoofdstuk 6.
17. Schütte, H. G., *Der empirische Gehalt des Funktionalismus*, Meisenheim, 1971.
18. Malewski, A., op. cit.
19. De uitdrukkingen 'als-komponente', 'dan-komponente' alsmede 'als...dan... uitspraak' of 'hoe...des te... uitspraak' worden op dezelfde wijze gebruikt als in K. D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, op. cit.
20. Scheff, T. J., 'Toward a sociological model of consensus', *ASR*, 32, 1967, 1, pp. 32-46.
21. Festinger, L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Evanston, Ill, 1957.
22. Merton, R. K., 'Science and Democratic Structure', in: Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill., 1957, (in 1942 geschreven).
23. Malewski, A., op. cit.
24. Over theorieën-pluralisme en pseudo-pluralisme (konkurrerende theoretische oriëntaties) zie R. Klima 'Theorienpluralismus in der Soziologie', in: Diemer (Hrg.), *Der Methoden-und Theorienpluralismus in den Wissenschaften*, Meisenheim, 1971, pp. 198-219.
25. Lenski, G., *Power and Privilege*, New York, 1966; zie vooral de hoofdstukken 1 t/m 4.
26. Opp, K. D., "Die 'alte' und die 'neue' Kriminalsoziologie. Eine kritische Analyse einiger Thesen des labeling approach", *Kriminologisches Journal* 1, 1972, pp. 32-52.
27. Hondrich, K. O., 'Systemanalyse, politische Ökonomie, Bedürfnistheorie', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie* 24, 1972, 2, pp. 232-247 en van dezelfde auteur 'Bedürfnis-orientierungen und soziale Konflikte. Zur theoretischen Begründung eines Forschungsprogramms', in: *Zeitschrift für Soziologie* 2, 1973, 3, pp. 263-281.

28. Over het informatiegehalte van uitspraken zie o.a. K. D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften*, op. cit., hoofdstuk 6.
29. In deze richting wijzen de twee mede als leerboeken bedoelde publikaties van J. Berger, M. Zelditchh, Jr. and B. Anderson (Eds), *Sociological Theories in Progress*, Boston, 1966, vol. I, en 1972, vol. II.
30. Albert, H., 'Reine Theorie und politische Ökonomie: die Problematik der ökonomischen Perspektive', in Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*, Neuwied, 1967, p. 37 e.v.